

Maciej Stopa
Uniwersytet Jagielloński, Kraków

Pojęcie manipulacji we współczesnej polszczyźnie – kwerenda słownikowa

Kontekst i uzasadnienie badań

Pojęcie manipulacji wykorzystywane jest w języku polskim na poziomie różnych rejestrów, w odmiennych kontekstach i w odniesieniu do różnych znaczeń. Wykorzystuje się je na przykład w dyskursie naukowym albo, często jako słowo stygmatyzujące, w polszczyźnie potocznej, stąd potrzeba przeprowadzenia badań językoznawczych, w wyniku których będzie możliwe przedstawienie funkcjonowania tego pojęcia w języku. Szczególnie ważny jest opis różnic w zastosowaniu pojęcia w polszczyźnie ogólnej oraz w języku nauk społecznych. Istnieje potrzeba wyczerpującego opisu możliwych zakłóceń komunikacyjnych powstających w wyniku tego, że leksem *manipulacja* w języku ogólnym i homonimiczna do niego *manipulacja* w języku naukowym pochodzą z różnych źródeł i ulegały odmiennym procesom semazjologicznym. Niniejszy artykuł, poświęcony w całości kwerendzie słownikowej, stanowi przygotowanie do dalszych badań za pomocą innych metodologii.

Ujęcie synchroniczne

Do kwerendy słownikowej wykorzystałem czterdzieści dziewięć słowników i opracowań leksykograficznych. Pełna lista materiałów źródłowych wraz ze skrótami wykorzystywanymi w pracy znajduje się w bibliografii. W słownikach odnotowywano przede wszystkim formy proste (*manipulacja, manipulacje, manipulacyjny, manipulant, manipulator, manipulowanie*), sporadycznie również formy złożone: *pomanipulować* (SW i SJPArcT), *pomanipulowanie* (SW), *zamanipulować* (SJPDor, PSWP), *zmanipulować* (PSWP), *mikromanipulator* (PSWP) i *automanipulacja* (PSWP). W USJP odnotowano dodatkowo *manipulatorski* i *manipulatorstwo* (obie formy wykorzystane potem w *Gdy słowa ci zabraknie*).

Słownik synonimów Broniarka). Oprócz wymienionych w opracowaniach leksykograficznych, opisujących nowe słownictwo polskiej prasy, pojawiły się jeszcze formy: *manipulacyjność* i *manipulowalny* (NSP85-92).

Model przedstawiający współczesne znaczenia opracowałem na podstawie wybranych sześciu słowników języka polskiego, wydanych po 1990 r: SJPSzym98, SWJP, PSWP, ISJP, USJP i WSJP. Za najnowszym uwzględnionym słownikiem – WSJP – proponuję wyróżnić cztery główne znaczenia manipulacji. W przyjętej przeze mnie charakterystyce za konieczne uznałem te cechy znaczeniowe, które pojawiły się we wszystkich uwzględnionych słownikach. Cechy możliwe to te, które zostały wykorzystane do wyjaśnienia znaczenia *manipulacji* tylko w niektórych słownikach. Dla ułatwienia przedstawiłem znaczenia wyłącznie rzeczownika *manipulacja*, a modyfikacje znaczeń wyrazów pochodnych zostały uwzględnione w opisie diachronicznym.

	1	2	3	4
	manipulacja ludźmi	manipulacja sondażami	manipulacja nożycami	manipulacja genami, plikami
CECHY ZNACZENIOWE	<p>Konieczne: 1. wpływanie na poglądy/działania innych ludzi</p> <p>lub</p> <p>kierowanie kimś/ posługiwanie się kimś;</p> <p>2. dla osiągnięcia jakichś celów lub korzyści;</p> <p>3. nieuczciwie.</p> <p>Możliwe: 1. manipulowany jest nieświadomy manipulacji (ISJP, WSJP).</p>	<p>Konieczne: 1. posługiwanie się faktami lub danymi;</p> <p>2. żeby stworzyć obraz niezgodny z prawdą</p> <p>lub</p> <p>udowodnić tezę niezgodną z prawdą.</p>	<p>Konieczne: 1. wykonywanie jakiejś czynności;</p> <p>2. wymagającej precyzji/umiejętności.</p> <p>Możliwe:</p> <p>1. ręcznie (SJP-Szym98, SWJP, PSWP, ISJP, WSJP);</p> <p>2. albo prostym narzędziem (ISJP, WSJP);</p> <p>3. także ta czynność (SJPSzym98, USJP).</p>	<p>Znaczenie wyodrębnione dopiero w WSJP i definiowane jako „wykonywanie z czymś różnych czynności, aby uzyskać określony efekt”.</p>

Tabela 1. Model czterech znaczeń manipulacji – opracowanie własne

Dla pełności opisu podział na cztery znaczenia *manipulacji* wydzielone w WSJP należy uzupełnić o modele alternatywne.

1. **Model trzech znaczeń.** *Manipulacja ludźmi* (znaczenie 1.) i *manipulacja sondażami* (znaczenie 2.) w aż trzech słownikach – SJPSzym98, PSWP i USJP – zostały opisane jako jedno, szerokie znaczenie, które można określić jako ‘nieuczciwe kierowanie kimś lub czymś’. Cechą konieczną szerokiego znaczenia jest: ‘nieuczciwe, podstępne kierowanie kimś, wpływanie na kogoś’, ale także ‘wykorzystywanie czegoś (np. faktów, okoliczności, danych, języka) dla osiągnięcia określonych celów, np. kierowania kimś’. Warunek możliwy (uwzględniony w SJPSzym98) to: ‘manipulowany jest nieświadomy manipulacji’.

2. **Model czterech znaczeń bez modyfikacji.** Zawarte w WSJP znaczenie 4., czyli *manipulacja genami, plikami*, jako ‘wykonywanie z czymś różnych czynności, aby uzyskać określony efekt’, zostało poddane modyfikacji. Jako rozszerzenie semantyczne zastępuje znaczenie o wąskim zakresie, wykorzystywane pierwotnie głównie w języku urzędowym, czyli dawne *manipulacje* oznaczające ‘procedurę, tok sprawy, poddawanie czegoś jakiemuś procesowi, najczęściej administracyjnemu lub sądowemu’ (PSWP, USJP, ISJP, SJPSzym98, SWJP). Takie znaczenie dziś funkcjonuje wyłącznie po modyfikacji, poza obecnością w niezmiennie powszechnej kolokacji *opłaty/koszty manipulacyjne*.

3. **Model trzech cech znaczeniowych.** Zamiast przedstawiać trzy lub cztery znaczenia manipulacji, można przedstawić jej trzy cechy znaczeniowe. Wszystkie znaczenia, mimo że różnią się wartościowaniem i zakresami znaczeniowymi, odwołują się do tego samego zestawu cech: posługiwać się, operować czymś, zarządzać czymś.

Procesy semazjologiczne w ujęciu diachronicznym

Według *Wielkiego słownika etymologiczno-historycznego* Krystyny Długosz-Kurczabowej pojęcie manipulacji występuje w języku polskim od XVIII wieku. Obserwację badaczki potwierdza brak leksemu w słownikach polszczyzny wieków XVI i XVII (PSPD, SPXVI, SPXVII, SStp). Pominięta również w słowniku Lindego (1857 r.) manipulacja pojawiła się dopiero w *Słowniku wileńskim* (1861 r.) pod postacią trzech leksemów: *manipulacyjny*, *manipulacja* i *manipulować*. Najstarsze odnotowane znaczenia leksykograficzne to: 1) ‘porządek wykonywania roboty, odbywania spraw wszelkich, np. sądowniczych i.t.p.’, 2) ‘kierowanie czém, prowadzenie interesu, zarząd’. Choć znaczenia te nie przetrwały w niezmiennym stanie do dzisiaj, można zaobserwować, że odwołują się do tej samej triady cech znaczeniowych, do których można sprowadzić współczesne definicje formułowane przez leksykografów: posługiwanie się, operowanie i zarządzanie. W SWil

manipulować znaczyło ‘kierować czym zręcznie’ (*zręcznie* jako ‘zgrabnie i szybko’) oraz *zarządzać korzystnie*. Pojęcie było wartościowane pozytywnie – określenie kogoś mianem *manipulacyjnego* było pochwałą jego obrotności.

Oba pierwotne znaczenia zostały zapisane ponownie w roku 1900 w *Słowniku warszawskim*. O przesunięciu semantycznym, w wyniku którego wytworzyło się dzisiejsze znaczenie trzecie (‘wykonywać za pomocą ręki czynność wymagającą precyzji’), świadczy odnotowanie przez autorów SW synonimicznych do manipulowania czasowników: *operować* i *majstrować*. Po raz pierwszy zapisano również formę *manipulowanie* jako rzeczownik odczasownikowy od *manipulować*. Pojawiły się dwa nowe znaczenia specjalistyczne. Przymiotnik *manipulacyjny* został przyporządkowany do wyrażenia *urząd manipulacyjny* (określonego jako prowincjonalizm): ‘nie do referatów, ale do przepisywania, kancelaryjny, jak np. urząd sekretarza, kancelisty, woźnego, pomocnika pocztowego itp.’. W słowniku uwzględniono formy *pomanipulować* w znaczeniu ‘spędzić pewien czas na manipulowaniu’ i *pomanipulowanie* jako rzeczownik odczasownikowy. Obie formy nie zostały odnotowane w innych badanych słownikach poza SJPArct, ale występują w słownikach ortograficznych i w korpusach językowych. Po raz pierwszy odnotowano również wyraz *manipulant* – w znaczeniu ‘instruktor wojskowy’.

W kolejnym chronologicznie słowniku (z 1929 r.) – SJPArct – *manipulacja* ostatecznie rozdzieliła się na trzy bliskie sobie znaczenia, wywodzące się z cech znaczeniowych odnotowanych jeszcze w SWil. U Arcta *manipulacja* to albo ‘wszelka czynność wykonana biegle rękami’ (dzisiejsze znaczenie 3.), albo ‘porządek odbywania jakiejś czynności’ (znaczenie 4. w dawnym ujęciu), a także ‘kierowanie czemś, zarządzanie’ (po części znaczenie 4., ale też 1. sprzed pejoratywizacji).

Trzaski, Everta i Michalskiego *Encyklopedyczny słownik wyrazów obcych* z 1939 r. potwierdza stabilność semantyczną trzech znaczeń manipulacji i po raz pierwszy odnotowuje słowo *manipulator*. Przypisano mu znaczenie: ‘klucz nadawczy, rodzaj dźwigni naciskanej z gałką do uchwytu, służący radiotelegrafistom i telegrafistom do przerywania prądu w sposób wyrażający sygnały Morse’a’. Po raz pierwszy zanotowano również przenośne znaczenie czasownika *manipulować* jako ‘sprytnie kierować jakąś sytuacją’, które można interpretować jako ślad po przechodzeniu znaczenia bliskiego dzisiejszym znaczeniom 3. i 4. w znaczenie 2.

Słownik Doroszewskiego (SJPDor) zawiera tylko dwa znaczenia manipulacji, z pominięciem kierowania kimś lub czymś. *Manipulacja* w liczbie pojedynczej oznacza ‘czynność wykonywaną ręcznie, zwłaszcza czynność precyzyjną, wymagającą zręczności i umiejętności’. Tak ustabilizowane znaczenie w praktycznie niezmienionej formie przetrwało do dziś i przez kilkadziesiąt lat było znaczeniem centralnym pojęcia. Znaczenie: ‘sposób prowadzenia lub załatwiania jakichś spraw, porządek wykonywania lub przebieg czynności (...) procedura’ zostało

ograniczone do liczby mnogiej rzeczownika – *manipulacje*. *Manipulacyjny* zatracił odnotowane w SWiL znaczenie ‘obrotny’ i stał się formą neutralną, pochodną od manipulacji wyłącznie w znaczeniu drugim: ‘proceduralny’. *Manipulant* zatracił znaczenie wojskowe. Oznaczał albo człowieka wykonującego czynności ręczne, albo niższego urzędnika. *Manipulator* zachował znaczenie techniczne, ale oznaczał również ‘sztukmistrza’. *Manipulować* stanowiło synonim ‘majstrować’ albo oznaczało ‘posługiwać się, operować czym’. Odnotowana po raz pierwszy forma *zamanipulować* miała dwa znaczenia: ‘wykonywać czynności (...) polegające na ruchach rąk, palców’ i ‘zamanewrować’, czyli – sądząc po załączonym zdaniu – ‘zarządzać, sprytnie manewrować’: „Po obiedzie pani Lida tak zamanipulowała, że pan R. się do mnie przysiadł” (SJPDor: 611).

Słownik frazeologiczny Skorupki z 1967 r. odnotował związek frazeologiczny *koszty manipulacyjne*, który funkcjonuje do dziś, a formy *urzędnik*, *sekretarz...* *manipulacyjny* jako kancelaryjny uznał za przestarzałe. W starszym słowniku Szymczaka (SJPSzym82) potwierdziły się oba znaczenia manipulacji opisane przez Doroszewskiego. Odnotowano wyrażenie specjalistyczne *instykt manipulacyjny* będące psychologicznym określeniem instynktownej skłonności do chwytania przedmiotów we wczesnych etapach rozwoju dziecka. Przy *manipulatorze* odnotowano dwa znaczenia specjalistyczne: ‘urządzenie do zdalnego manipulowania (podawania, przesuwania, przytrzymywania, obracania, itp.) określonymi przedmiotami, stosowane w hutnictwie, spawalnictwie, kuźnictwie, transporcie i in.’ oraz ‘przyrząd do manipulowania próbkami izotopów promieniotwórczych (...)’.

Według Jadwigi Puzyniny nowe, pejoratywne znaczenie manipulacji, odpowiadające dzisiejszym znaczeniom 1. i 2., pojawiło się w języku polskim po roku 1960, a w latach 1970-1971 wprowadzano je głównie w tłumaczeniach prac socjologicznych, ale „z pewnym wahaniem, jako neosemantyzm, wchodzący do polszczyzny w związku z dużą liczbą prac zachodnich poświęconych całkowicie lub częściowo tej tematyce [manipulacji, także językowej, w ujęciu socjologicznym – M.S.]” (Puzynina 1992: 206-207).

Zespół redakcyjny *Nowego słownictwa polskiego* przyporządkował do lat 1985-1992 całą listę leksemów przyjmujących nowe znaczenie: *manipulacyjność* – jako ‘kierowanie czyimś postępowaniem (...) w sposób nie uświadamiany’ (...), *manipulanta* i *manipulatora* oraz *manipulatorski* i *manipulowalny*. Z kwerendy słownikowej wynika, że mimo coraz liczniejszych poświadczeń nowego znaczenia w dyskursach naukowym i prasowym od lat sześćdziesiątych weszło ono do polszczyzny ogólnej dopiero około 1990 r. Pionierem, który wprowadził nowe znaczenie do leksykografii, wydaje się Władysław Kopaliński. W dziewiętnastym wydaniu *Słownika wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych* Kopalińskiego z 1989 r. po raz pierwszy uwzględniono nowe znaczenie czasownika *manipulować* – ‘kierować ludźmi bez ich wiedzy, często z ich szkodą’. Rzeczownikowi

manipulacja nie przypisano nowego znaczenia. W *Słowniku przypomnień* z 1992 r. Kopaliński określił ‘manipulowanie faktami, zniekształcanie prawdy dla celów propagandy’ (dzisiejsze znaczenie 2.) jako *orwellizm*. Po 1993 r. w języku polskiej prasy pojawiło się nowe słowo odnotowane przez zespół redakcyjny NSP93-00: *manipulatorsko* – w sposób manipulatorski, wykorzystując kogoś lub coś do osiągnięcia określonych celów (dzisiejsze znaczenie 1.).

O tym, że nowe, pejoratywne znaczenie było wówczas ciągle pozanormalną innowacją językową, świadczy fakt, że w słowniku poprawnej polszczyzny z 1993 r. (SPPDor) nie zostało ono uwzględnione. Od poprawionego wydania *Słownika języka polskiego* pod redakcją Szymczaka (SJPSzym98), w którym uwzględniono najnowsze znaczenie manipulacji – ‘kierowanie kimś bez jego wiedzy; posługiwanie się kimś lub czymś bez jego wiedzy (...)’ wraz z wyrażeniem *manipulacja językowa* (‘nieuczciwe posługiwanie się językiem w celu wywarcia określonego wpływu na ludzi [...]’) – można mówić o współczesnym etapie rozwoju semantycznego pojęcia.

Choć w SJPSzym¹ najnowsze, pejoratywne znaczenie umieszczono dopiero na trzecim miejscu, w kolejnych słownikach widać coraz więcej dowodów na jego intensywne oddziaływanie na całą rodzinę wyrazów. W *Słowniku argotyzmów* z 1995 r. *manipulant* to zarówno ‘pracownik rozdzielający pracę i obliczający zarobki’ (znaczenie pochodne od niższego urzędnika), jak i z kwalifikatorem ‘pogardliwie’: ‘ten, kto wpływa na czyjeś postępowanie, zachowanie, poglądy’.

W *Słowniku wyrazów obcych PWN* pod red. E. Sobol również z 1995 r. *manipulant* oznaczał już tylko ‘człowieka chytrego, przebiegłego, podstępnie kierującego sprawami innych, wykorzystującego okoliczności, manipulującego faktami’. W wydanym w tym samym roku *Słowniku antonimów* A. Dąbrówki i E. Geller nowe znaczenie w dużym stopniu zdominowało *manipulację*, której antonimami w słowniku były *uczciwa gra* i *uczciwość* (antonimy do nowego znaczenia) oraz *koncypowanie* (antonim do wykonywania czegoś ręcznie).

Ostateczne potwierdzenie błyskawicznego rozwoju nowego znaczenia i przesunięcia centrum znaczeniowego pojęcia zawiera słownik współczesnego języka z 1996 r. – SWJP. Manipulacji przypisano trzy znaczenia: pierwszym znaczeniem jest ‘nieuczciwe wpływanie na poglądy i działania’, drugim znaczeniem – ‘tendencyjna interpretacja faktów’, a dopiero na trzecim miejscu znajduje się dawne znaczenie centralne: ‘wykonywanie czynności ręcznie’. *Manipulacje* jako procedurę zapisano jako odrębne hasło. *Manipulacyjny* wciąż występował tylko w znaczeniu ‘proceduralny’. *Manipulant* ostatecznie został opisany wyłącznie jako ‘człowiek podstępny, przebiegły, sterujący działaniami innych ludzi,

¹ Mimo późniejszej daty druku przyporządkowałem SJPSzym98 do roku 1995, ponieważ w tym roku zastrzeżono prawa autorskie publikacji.

manipulujący faktami’, co zachowało się do dziś. *Manipulator* miał neutralne, konkretne znaczenia techniczne, ale mógł też być synonimem *manipulanta*.

W PSWP pojawiło się techniczne określenie *manipulacja drewna* i odpowiednio *manipulant* jako pracownik przemysłu drzewnego odpowiedzialny za to zadanie. Wtedy też po raz pierwszy odnotowano formę *automanipulacja*. *Manipulatora* uznano przede wszystkim za synonim *manipulanta*, ale też za polską nazwę komputerowego *joysticka* i określenie elementów chwytnych robotów. Odnotowano formę *mikromanipulator* jako techniczne określenie narzędzi do wykonywania operacji pod mikroskopem, np. w mikrochirurgii, chemii albo biologii. Po raz pierwszy pojawiły się również formy złożone: *wymanipulować* – ‘ustalić na podstawie manipulacji – naginania, przeinaczania faktów’, *zamanipulować* – ‘wpłynąć na czyjeś zachowanie, działanie, emocje poprzez podstępne wykorzystywanie okoliczności, naginanie faktów albo ich przeinaczanie’ i *zmanipulować* o dwóch znaczeniach: 1. ‘poddąć kogoś manipulacji, świadomie i w określonym celu wprowadzić kogoś w błąd, jednostronnie lub częściowo podając fakty’; 2. ‘ingerując w materiał genetyczny, przekształcić go’.

W *Nowym słowniku poprawnej polszczyzny* A. Markowskiego nieuczciwe sterowanie poglądami lub działaniami ludzi dla osiągnięcia własnych celów przypisano do liczby mnogiej – *manipulacje*, ale takie ograniczenie nie przyjęło się w leksykografii i nie potwierdziło się w korpusach NKJP i Monco. W USJP z 2003 r. pierwotne znaczenie manipulacji uznano za książkowe, nowe znaczenie za potoczne, a jako publicystyczne wprowadzono słowa: *manipulatorski* i *manipulatorstwo*.

Przyczyny procesów semazjologicznych

Określenie charakteru i tempa przemian w badanej rodzinie wyrazów skłania do poszukiwania odpowiedzi na pytanie, dlaczego manipulacja podlegała tak wielu i tak gwałtownym zmianom znaczeniowym, a przede wszystkim dlaczego doszło do tak znaczącego przesunięcia semantycznego wyrazu po 1990 r. Wydaje się, że przyczyną dynamiki przemian, rozbudowy znaczeniowej i przyrostu form morfologicznych pojęcia manipulacji było niezależne oddziaływanie trzech czynników:

- 1) wynikającej z przyczyn wewnętrznych, ograniczonej do wyizolowanego języka polskiego zmiany nacechowania ekspresywnego;
- 2) zapożyczeń semantycznych z lat 1970-1990;
- 3) oddziaływania analogicznych form w językach europejskich.

Zmiana nacechowania ekspresywnego

Taka koncepcja tłumacząca zaistniałe zjawiska zaprezentowana została na przykład w *Wielkim słowniku etymologiczno-historycznym* Krystyny Długosz-Kurczabowej:

Radykalna zmiana znaczeniowa dotąd neutralnego pod względem nacechowania ekspresywnego wyrazu *manipulacja* ujawniła się w ostatnim ćwierćwieczu XX wieku. Najważniejszym znaczeniem tego wyrazu stało się ‘kierowanie kimś bez jego wiedzy, posługiwanie się nim dla osiągnięcia określonych celów’, a także ‘posługiwanie się faktami, danymi, informacjami itp. w sposób nieuczciwy (...)’. *Manipulacja* zatem to nadal ‘kierowanie, zarządzanie, sterowanie ludźmi’, ale w sposób nieuczciwy, bez ich wiedzy (...) (Długosz-Kurczabowa 2008: 399-400).

Zgodnie z taką koncepcją znaczenia manipulacji uległy najpierw rozdzieleniu na znaczenie centralne i znaczenia poboczne, następnie znaczenie poboczne – ‘kierowanie kimś/czymś lub posługiwanie się kimś/czymś’ – uległo pejoratywizacji, często (choć niekoniecznie) wiążąc się z warunkiem ‘bez wiedzy manipulowanego’, po czym znaczenie poboczne zmarginalizowało dawne znaczenie centralne (‘wykonywać coś ręcznie lub za pomocą prostych narzędzi’).

Możliwe jest, że różne znaczenia manipulacji zaczęły być z czasem wykorzystywane w sposób ironiczny. *Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego* Piotra Müldnera-Nieckowskiego zawiera zapis związku frazeologicznego *manipulować przy (czymś)* z kwalifikacją ‘ironicznie’: ‘nieudolnie wykonywać jakąś czynność wymagającą odpowiedniej wiedzy, umiejętności’ (podobnie zresztą do wyrażenia *majstrować przy czymś*, które uległo symetrycznemu procesowi). W związku z wydziwieniem ironicznym jedno ze znaczeń mogło przyjąć negatywne wartościowanie, które przeszło na inne znaczenia, co doprowadziło wreszcie do centralizacji przeobrażonego znaczenia ‘zarządzać ludźmi nieuczciwie (bez ich wiedzy)’ lub ‘zarządzać nieuczciwie faktami, danymi’.

Inną możliwą drogą wewnętrznego przeobrażenia wartościowania mogło być metaforyczne przeniesienie manipulacji jako zarządzania procesami i przedmiotami na zarządzanie ludźmi, które szybko nabrało negatywnego wydziwienia. W wyniku metaforyzacji manipulacja, która wcześniej odnosiła się tylko do przedmiotów, uprzedmiotawiała ludzi, którymi można było dowolnie, obrotnie, sprytnie i zręcznie zarządzać.

Do podobnego wniosku doszła Jadwiga Puzynina, pisząc o manipulacji z perspektywy kognitywistycznej: „Zarówno w przypadku przemocy, jak i manipulacji człowiek traktowany jest przedmiotowo: pozbawia się go właściwej mu godności, w brutalny lub podstępny sposób wpływa na jego decyzje” (Puzynina 1992: 203).

Manipulacja jako anglosemantyzm

Druga koncepcja zakłada, że najnowsze, negatywnie wartościowane znaczenie manipulacji nie wykształciło się wewnątrz, ale zostało zapożyczone od angielskiego rzeczownika *manipulation*. Anglosemantyzmami nazywa się pochodzące z języka angielskiego neosemantyzmy, czyli zapożyczenia semantyczne lub neologizmy znaczeniowe (por. Witalisz 2007: 24-25). Do zapożyczenia semantycznego dochodzi wówczas, gdy dwa wyrazy o różnych znaczeniach, pochodzące z różnych języków, zostają skojarzone na podstawie podobieństwa morfologicznego. Zbieżność formalna prowadzi do tego, że jeden z wyrazów zapożycza znaczenie obcojęzycznego odpowiednika. W wyniku tego, jak pisze Witalisz, „(...) przeciętny użytkownik języka rzadko postrzega je jako elementy zapożyczone. Dzieje się tak dlatego, że zarówno zapożyczenia semantyczne jak i kalki nie rażą swoją obcością, tak jak to czynią niektóre zapożyczenia leksykalne (...)” (Witalisz 2007: 67).

Alicja Witalisz umieściła *manipulację* w swoim słowniku anglosemantyzmów (Witalisz 2007: 265). Jej zdaniem zapożyczone znaczenie – ‘nieuczciwe kształtowanie poglądów ludzi bez ich wiedzy’ – weszło do polszczyzny w latach 70. XX wieku. Za Witalisz powtarzam, że po raz pierwszy *manipulację* jako anglosemantyzm odnotowała w swojej rozprawie Kurkowska w 1976 r., następnie odnotowano ją w 1982 r. (badacz: M. Faust) i w roku 2000 u Markowskiego (Witalisz 2007: 265).

Badania wymienionych językoznawców można poprzeć wieloma dowodami na to, że manipulacja jest anglosemantyzmem. Wskazuje na to moment, w którym zaczęto odnotowywać nowe znaczenie w słownikach – w drugiej połowie XX wieku język polski masowo zapożyczał angielskie neosemantyzmy (por. Witalisz 2007: 95), a do tego pod koniec XX wieku Polska otworzyła się na wpływy euroatlantyckie, spotęgowane przez rozpoczęty proces globalizacji. Wskazuje na to też fakt, że *manipulacja* i *manipulation* są analogami (według kryteriów Haugena) (por. Witalisz 2007: 73). Oznacza to, że są podobne nie tylko fonetycznie, ale również semantycznie. Podobieństwo znaczeniowe występuje w wielu kontekstach, także w kontekście manualnego operowania przedmiotem – a więc występuje zbieżność między marginalnym znaczeniem *manipulation* a dawnym centralnym znaczeniem *manipulacji*, co zwiększa prawdopodobieństwo interakcji między wyrazami. Argumentem jest również łacińskie pochodzenie słowa. Zdecydowaną większość współczesnych anglosemantyzmów języka polskiego stanowią wyrazy o rdzeniu łacińskim (por. Witalisz 2007: 73).

Wymienione argumenty świadczą o tym, że *manipulację* można uznać nie tylko za jeden z anglosemantyzmów, ale wręcz za anglosemantyzm wzorcowy. Słowo to posłużyło Witalisz jako przykład w wywodzie: „Wiele zapożyczeń to wyrazy, na których znaczenie składają się specyficzne treści semantyczne,

nieobecne dotąd w polszczyźnie, por. *manipulować* ludźmi w znaczeniu nie tylko ‘kierować’ nimi, ale ‘kierować bez ich wiedzy i często z ich szkodą’. Takimi «nadwyżkami znaczeniowymi» można uzasadniać przydatność wielu okcydentalizmów” (Witalisz 2007: 202).

Manipulacja jako internacjonalizm

Anglosemantyzacja z lat 1970-1990 jest najlepiej opisanym procesem modyfikacji znaczeń manipulacji pod wpływem innych języków, ale analizowana rodzina wyrazów podlegała zapożyczeniom semantycznym i leksykalnym już wcześniej. Do pierwszego zapożyczenia doszło w XVIII w. i to za jego przyczyną leksemy należące do rodziny manipulacji pojawiły się w języku polskim. Polska leksykografia nie wypracowała jednolitego opisu pochodzenia manipulacji, co wynika ze stosowania różnych metod badawczych w słownikach, ale stanowi też dowód na to, że zapożyczeń było więcej i nakładały się na siebie w taki sposób, że trudno dziś odtworzyć cały proces. Zależnie od metodologii słowniki opisują pochodzenie badanych leksemów na pięć sposobów:

1. **Pojedyncze zapożyczenie proste.** Nazywam tak takie modele opisu, które zakładają, że w historii pojęcia doszło tylko do jednego zapożyczenia – bezpośrednio z łaciny, w wyniku którego zaczął funkcjonować leksem główny, z którego poprzez wewnątrzjęzykowe procesy derywacyjne ufundowane zostały pozostałe słowoformy i znaczenia. SJPArcT z łaciny wywodzi zarówno *manipulację*, jak i *manipulanta*. SJPSzym82 uznaje *manipulację* za zapożyczenie ze średniowiecznej łaciny. Źródłem łacińskim pojęcia może być albo średniowieczna forma łacińska *manipulo* oznaczająca ‘wykonuję coś ręką’, albo łacińskie *manipulus* oznaczające ‘garść, naręczce’. Obie te formy pochodzą od wspólnego *manus* – ‘ręka’.

2. **Pojedyncze zapożyczenie przeobrażone** również zakłada jednorazowe zapożyczenie wyrazu i dalszy wewnętrzny rozwój semantyczny i morfologiczny, ale źródłem zapożyczenia jest nowożytny język europejski, w którym wartość semantyczna łacińskiego leksemu uległa przeobrażeniu. Tak właśnie *Słownik wyrazów obcych* PWN pod red. A. Latuska wyprowadza *manipulację* od francuskiego *manipulation*, *manipulatora/manipulator* (narzędzie) od *manipulateur*, a *manipulanta* opisuje jako formę pochodną od *manipulować*. Z kolei Trzaski, Everta i Michalskiego *Encyklopedyczny słownik wyrazów obcych* wszystkie formy: *manipulacja*, *manipulator* i *manipulować* uznaje za zapożyczone z łaciny za pośrednictwem języka niemieckiego.

3. **Zapożyczenia wtórne.** Tak nazwałem model, który opisuje przynajmniej dwukrotne zapożyczenia z łaciny. *Mały słownik języka polskiego* S. Skorupki, H. Auderskiej i Z. Łempickiej przypisuje *manipulacji* pochodzenie z łaciny,

a *manipulować* – z łaciny średniowiecznej. Niemal identycznie w SJPDor: *manipulacja* i *manipulacje* ('procedura') pochodzą z łaciny, a *manipulować* z łaciny średniowiecznej.

4. **Zapożyczenia wtórne i przeobrażone.** Zakwalifikowałem tu te słowniki, które dokumentują zapożyczenia form podstawowych z łaciny, a nowszych form o pochodzeniu technicznym/specjalistycznym z języków nowożytnych. Według autorów SWJP i SJPSzym98 *manipulować* (tylko dla współczesnego znaczenia 3.) pochodzi z łaciny, a *manipulacje bankowe/handlowe...* ('procedura') i *manipulator* są zapożyczeniami z francuskiego. W *Wielkim słowniku wyrazów obcych* A. Caby *manipulacja* pochodzi z łaciny, *manipulator* z francuskiego, a *manipulować* z łaciny za pośrednictwem francuskiego. Do tej kategorii zakwalifikowałbym też zbliżony model z SW, w którym *manipulacja* i *manipulować* pochodzą z francuskiego, a *manipulant* od niemieckiego *der Manipulant*.

5. **Zapożyczenia przeobrażone niewiadomego pochodzenia.** USJP, nowe wydanie *Słownika wyrazów obcych* E. Sobol i *Wielki słownik wyrazów obcych* M. Bańki *manipulację* wyprowadzają od fr. *manipulation*, *manipulatora* od fr. *manipulateur*, a *manipulować* zarówno od niem. *manipulieren*, jak i fr. *manipuler*. W PSWP *manipulacja* pochodzi z łac. *manipulus* przez fr. *manipulation*, *manipulować* z łac. *manipulus* albo przez niem. *manipulieren*, albo fr. *manipuler*, a *manipulant* jest polską formą pochodną.

Podsumowanie pierwszego etapu badań

Przedstawiony wywód, ograniczony do opisu pojęcia manipulacji we współczesnej polszczyźnie na podstawie słowników, spełnia przede wszystkim funkcję opisową i systematyzującą. Zaprezentowany opis umożliwia przeprowadzenie dalszych efektywnych badań terminologicznych. Na podstawie kwerendy słownikowej opisany został rozbudowany system znaczeń leksemu *manipulacja*, co stanowi podstawę do porównywania zakresów znaczeniowych, funkcji tekstowych i pełnego potencjału semantycznego leksemu *manipulacja* i (quasi)terminu *manipulacja* wykorzystywanego w naukach społecznych. Zależności opisane w ujęciu synchronicznym wyjaśniły się w diachronicznym opisie przemian w rodzinie wyrazowej manipulacji. Podczas badań diachronicznych zauważyłem, że badana rodzina wyrazów często wykorzystywana była w funkcji wyrażen specjalistycznych dla różnych branż zawodowych i dyscyplin naukowych oraz że nowe, pejoratywne znaczenie manipulacji najpierw pojawiało się w tłumaczeniach anglojęzycznych prac socjologicznych. Oba spostrzeżenia stanowią podstawę dla dalszych analiz.

Wykaz skrótów

- ISJP:** *Inny słownik języka polskiego*, red. M. Bańko, t. 1 i 2, Warszawa 2000.
- NSP85-92** (skrót własny): *Nowe słownictwo polskie. Materiały z prasy lat 1985-1992*, K. Rymut, T. Smółkowa, I. Bobrowski, Kraków 1998.
- NSP93-00** (skrót własny): *Nowe słownictwo polskie. Materiały z prasy lat 1993-2000*, pod red. T. Smółkowej, Kraków 2004.
- NSPP:** *Nowy słownik poprawnej polszczyzny PWN*, red. A. Markowski, Warszawa 2000.
- PSPD:** Reczek S., *Podręczny słownik dawnej polszczyzny*, Wrocław 1968.
- PSWP:** *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*, red. H. Zgólkowa, t. 20 i 28, Poznań 1999-2000.
- SJPArct** (skrót własny): *M. Arcta słownik ilustrowany języka polskiego*, wyd. 3 Warszawa 1929.
- Trzaski, Everta i Michalskiego Encyklopedyczny słownik wyrazów obcych: pochodzenie wyrazów, wymowa, objaśnienia pojęć, skróty, przysłowia, cytaty*, red. S. Lam, Warszawa 1939.
- SJPDor:** *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, t. IV i VI, Warszawa 1962-1964.
- SJPSzym82:** *Słownik języka polskiego*, red. M. Szymczak, t. II, Warszawa 1982.
- SJPSzym98:** *Słownik języka polskiego PWN*, red. M. Szymczak, Warszawa 1998.
- SL:** Linde S.B., *Słownik języka polskiego*, t. III, Lwów 1857.
- SPXVI:** *Słownik polszczyzny XVI wieku*, red. M. R. Mayenowa, t. XIII i XXIII, Wrocław 1981.
- SPXVII:** *Słownik języka polskiego XVII i 1. połowy XVIII wieku*, Kraków 1996–, <http://sxvii.pu.pl>, data dostępu: 21.04.2016.
- SStp:** *Słownik staropolski*, red. nac. S. Urbańczyk, t. IV i VI, Wrocław 1963-1970.
- SW:** *Słownik języka polskiego*, red. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, t. 7 i 20, Warszawa 1900-1927.
- SWil:** Edycja elektroniczna *Słownika wileńskiego*, <http://eswil.ijp-pan.krakow.pl>, data dostępu: 10.04.2016.
- SWJP:** *Słownik współczesnego języka polskiego*, red. B. Dunaj, Warszawa 1996.
- USJP:** *Uniwersalny słownik języka polskiego*, pod red. Stanisława Dubisza, t. 2 i 3, Warszawa 2003.
- WSJP:** *Wielki słownik języka polskiego PAN*, red. P. Źmigrodzki, Kraków, 2007– <http://www.wsjp.pl>, data dostępu: 10.04.2016.
- WSWB:** *Wielki słownik wyrazów bliskoznacznych*, red. M. Tomczyk, Kraków 2009.

Wykorzystane słowniki

- Reczek S., *Podręczny słownik dawnej polszczyzny*, Wrocław 1968.
- Słownik polszczyzny XVI wieku*, red. M. R. Mayenowa, t. XIII i XXIII, Wrocław 1981.
- Słownik staropolski*, red. nac. S. Urbańczyk, t. IV i VI, Wrocław 1963-1970.
- Słownik języka polskiego XVII i 1. połowy XVIII wieku*, Kraków 1996–, <http://sxvii.pu.pl>, data dostępu: 21.04.2016.

- Linde S.B., *Słownik języka polskiego*, t. III, Lwów 1857 Edycja elektroniczna *Słownika wileńskiego*, <http://eswil.ijp-pan.krakow.pl>, data dostępu 10.04.2016.
- Słownik języka polskiego*, red. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, t. 7 i 20, Warszawa 1900-1927
- M. Arcta *słownik Ilustrowany języka polskiego*, wyd. 3 Warszawa 1929.
- Trzaski, Everta i Michalskiego *Encyklopedyczny słownik wyrazów obcych: pochodzenie wyrazów, wymowa, objaśnienia pojęć, skróty, przysłowia, cytaty*, ed. S. Lam, Warszawa 1939.
- Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, t. IV i VI, Warszawa 1962-1964.
- Skorupka S., *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, t. I, Warszawa 1967 1967.
- Mały słownik języka polskiego*, S. Skorupka, H. Auderska, Z. Łempicka, Warszawa 1968.
- Słownik języka polskiego*, red. M. Szymczak, t. II, Warszawa 1982.
- Nowe słownictwo polskie. Materiały z prasy lat 1985-1992*, K. Rymut, T. Smółkowa, I. Bobrowski, Kraków 1998.
- Kopaliński W., *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych*, wyd. 15, Warszawa 1985.
- Kopaliński W., *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych*, wyd. 19, Warszawa 1989.
- Kopaliński W., *Słownik przypomnień*, Warszawa 1992.
- Nowe słownictwo polskie. Materiały z prasy lat 1993-2000*, pod red. T. Smółkowej, Kraków 2004.
- Słownik poprawnej polszczyzny*, red. nac. W. Doroszewski, wyd.17, Warszawa 1993.
- Słownik języka polskiego PWN*, red. M. Szymczak, Warszawa 1998 (także: *Słownik języka polskiego PWN*, red. M. Szymczak, Warszawa 2002).
- Kania S., *Słownik argotyzmów*, Warszawa 1995.
- Słownik antonimów*, A. Dąbrowka, E. Geller, Warszawa 2001.
- Słownik wyrazów obcych*. Wydanie nowe, red. E. Sobol, Warszawa 1995.
- Słownik współczesnego języka polskiego*, red. B. Dunaj, Warszawa 1996.
- Słownik synonimów i antonimów*, M. Pawlus i B. Gajewska, Bielsko-Biała 1997.
- Słownik wyrazów bliskoznacznych*, D. Ludwiczak, A. Piskadłowa, E. Tarka-Huczek, Warszawa 1998.
- Kopaliński W., *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych*, Warszawa 1967.
- Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*, red. H. Zgólkowa, t. 20 i 28, Poznań 1999-2000.
- Inny słownik języka polskiego*, red. M. Bańko, t. 1 i 2, Warszawa 2000.
- Nowy słownik poprawnej polszczyzny PWN*, red. A. Markowski, Warszawa 2000.
- Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego*, Piotr Müldner-Nieckowski, Warszawa 2003.
- Uniwersalny słownik języka polskiego*, pod red. Stanisława Dubisza, t. 2 i 3, Warszawa 2003.
- Pawelec R., *Słownik wyrazów obcych i trudnych*, Warszawa 2003.
- Wielki słownik wyrazów obcych PWN*, red. M. Bańko, Warszawa 2003.
- Dąbrowska A., *Słownik eufemizmów polskich, czyli w rzeczy mocno, w sposobie łagodnie*, Warszawa 2005.
- Kurzowa Z., *Ilustrowany słownik podstawowy języka polskiego*, Kraków 2005.
- Broniarek W., *Gdy słowa ci zabraknie. Słownik synonimów*, Brwinów 2005.
- Słownik idiomów polskich PWN*, L. Drabik, E. Sobol, A. Stankiewicz, Warszawa 2006.

- Słownik języka polskiego PWN. Wydanie nowe*, L. Drabik, A. Kubiak-Sokół, E. Sobol, L. Wiśniakowska, Warszawa 2006.
- Caba A., *Wielki słownik wyrazów obcych*, pod red. A. Latuski, Kraków 2006.
- Słownik spolszczeń i zapożyczeń*, M. Bańko, L. Drabik, L. Wiśniowska, Warszawa 2007.
- Zgólkowska H., *Podstawowy słownik języka polskiego z zarysem gramatyki polskiej*, Poznań 2008.
- Czeszewski M., *Słownik polszczyzny potocznej*, Warszawa 2008.
- Słownik paronimów, czyli wyrazów mylonych*, E. Kita, E. Polański, Warszawa 2008.
- Wielki słownik języka polskiego*, E. Dereń, E. Polański, Kraków 2009.
- Słownik polskich leksemów potocznych*, red. W. Lubaś, t. 5, Kraków 2009.
- Wielki słownik wyrazów bliskoznacznych*, red. M. Tomczyk, Kraków 2009.
- Słownik wyrazów obcych PWN*, red. A. Latusek, Warszawa 2012.
- Wielki słownik języka polskiego PAN*, red. P. Żmigrodzki, Kraków, 2007–, <http://www.wsjp.pl> [dostęp 10.04.2016].

Bibliografia

- Długosz-Kurczabowa K., 2008, *Wielki słownik etymologiczno-historyczny języka polskiego*, Warszawa.
- Puzynina J., 1992, *Słowo manipulacja w języku polskim* [w:] tejże, *Język wartości*, Warszawa, s. 203-223.
- Słownik gramatyczny języka polskiego*, Z. Saloni, M. Woliński, R. Wołosz, W. Gruszczyński, D. Skowrońska (red.), www.sgjp.pl [dostęp 1.04.2016].
- Witalisz A., 2007, *Anglosemantyzmy w języku polskim – ze słownikiem*, Kraków.

The usage of Polish term *manipulacja* – a dictionary-based analysis

Summary

The notion of manipulation, present in the Polish language since the eighteenth century, has until 1989 carried either neutral or positive value connotations. The derivative words *manipulant* and *manipulator* were created as specialist terms. Alongside general meanings, there were quite frequent instances of manipulation's narrow meanings making their way to various disciplines of science and different professional argots.

The most recent, negatively valuated, meaning of *manipulacja* appears in Polish texts starting from the 1960s, at first mostly in translations of English-language sociological works. Its first entry in lexicography is dated 1989, and in 1996 it was recorded in SWJP.

Key words: *manipulation, dictionary-based analysis, neosemantism*

Słowa kluczowe: *manipulacja, kwerenda słownikowa, anglosemantyzm*